

ارزیابی معجم‌های موضوعی قرآن (بخش پایانی)

محمد هاشم زمانی

در شماره‌های پیشین به معرفی و ارزیابی ویژگیها و مشخصات برخی از معجمها و فرهنگهای موضوعی قرآن پرداختیم. در این قسمت به معرفی برخی دیگر پرداخته و ارزیابی ویژگیهای آنها را پی می‌گیریم.

فرهنگ موضوعی قرآن xxx 1 الفهرست الموضوعی للقرآن الکریم، 1 جلد عربی، چاپ سوم 1376، انتشارات ناهید - تهران، چاپ اول 1364. انتشارات فرهنگ xxx کامران فانی - بهاء‌الدین خرمشاهی

این کتاب به عنوان کشف المطالب الفبایی یا فهرست موضوعی قرآن مطرح شده است. فهرست این کتاب به عربی تهیه شده و دارای حدود هفت هزار موضوع یا مدخل اصلی با توابعش می‌باشد و سه هزار مدخل ارجاعی دارد. کلمه‌های فارسی نیز به عربی آن ارجاع شده است. مثل شکیبایی به صبر اندیشیدن به تفکر و تعقل .

مدخل‌ها از «آب» که به «ماء» ارجاع داده است شروع می‌شود و به «یونس» و «الحوث» ختم می‌شود.

این مجموعه را می‌توان ترکیبی از فهرست موضوعی و لفظی دانست بسیاری از آیات در این فهرست نیامده است شاید بدین خاطر که هدف از آوردن آیات بیان نمونه بوده است مثلاً در مدخل «رؤیا» تنها آیات سوره یوسف آمده است در حالیکه رؤیای ابراهیم علیه السلام و محمدصلی الله علیه وآله وسلم در قرآن ذکر شده است.

این معجم به شیوه فهرستگان‌های جدید همراه با مترادفات و ارجاعات کمکی، تنظیم شده است. در بیان آیات

تنها به آدرس سوره و آیه بسنده شده و از آوردن عین آیات خودداری گردیده است از سوی دیگر به رغم اینکه مدخل‌ها عربی است و هیأت کلمات الفبایی به صورت الفبایی ترتیب یافته اما اشتقاق ماده آن کلمات لحاظ نشده است.

از ویژگی‌های این معجم ارجاع موضوعات هم معنا یا مرتبط به موضوع است که می‌تواند تصویری کلی از یک موضوع را به دست دهد و کار تحقیق را سهل سازد در این اثر کلمات مدخل از متن قرآن گرفته شده است و کمتر تصرفی در آن صورت گرفته است و این، البته

کاستی است که در این معجم به چشم می‌خورد زیرا مفاهیم و اصطلاحات فراوان وجود دارد که معادل خاصی در قرآن ندارد و از محتوای آیات گرفته می‌شود. نکته آخر این که برخی از مدخل‌های این کتاب جنبه موضوعی و پشتوانه تحقیقاتی ندارد.

فرهنگنامه موضوعی قرآن کریم xxx 23 جلد فارسی، چاپ اول 1383، تهران - دفتر نشر فرهنگ اسلامی. xxx دکتر احمد خاتمی

این کتاب به ترتیب حروف الفبا، به گردآوری آیات ذیل موضوعات پرداخته است و از آب و باران شروع کرده و به یهود پایان داده است متفرعات خودداری می‌کند و تنها در مواردی، واژه را به صورت ترکیبی می‌آورد از پرداختن به مثلاً «هدایت» را بصورت هدایت و خواست خدا» و «هدایت و گمراهی، یا قمار را «تحریم قمار» ذکر می‌کند. می‌توان گفت که ترتیب الفاظ بیشتر موضوعی است تا واژه‌ای. در ابتدا به راهنمایی موضوعات ارجاعی و فهرست نام سوره‌ها می‌پردازد پس به موضوعات اشاره می‌کند. این مجموعه بر خلاف حجم وسیع آن از جنبه موضوعی بسیار ناقص است گرچه آیات را نسبت به موضوعات ارائه شده به صورت مستوفی می‌آورد.

الفهرست الموضوعی لآیات القرآن xxx 33 جلد نشر مشکوه - تهران، چاپ اول 1380 هجری شمسی = 1422 هجری قمری xxx محمد محمدیان

بنای این فهرست موضوعی، بر سه بخش است و در سه جلد تهیه شده است. بخش نخست توحید است که شامل مباحث اسماء الله، صفات خدا علم الله، قدرت الله، رحمت الله، خالقیت، مالکیت، ربوبیت، هدایت، اراده و مشیت خدا، اذن، توحید، شرک، تسبیح خدا و مباحثی پیرامون کلمه الله می‌باشد که در 25 باب تنظیم شده است و هر باب دارای فصلهای است.

جلد دوم که همان بخش دوم است آیات النبوه است که شامل مباحث مربوط به نبوت و رسالت، اهداف و تعالیم انبیاء، اهل کفر و ایمان، مواجهه کفار با تعالیم وحی، کتابهای آسمانی، تاریخ انبیاء، بویژه مباحث مربوط به رسول اکرم می‌باشد و در 12 باب و 79 فصل و 730 عنوان تهیه شده است.

بخش سوم که جلد سوم می باشد به مباحث معاد و عالم آخرت، حقیقت معاد و مرگ، برزخ، احوال مؤمنان و کافران، بهشت و جهنم، می پردازد و که در 12 باب 51 فصل و 329 عنوان فرعی تهیه شده است.

فهرست موضوعی قرآن (منتخب المعارف) (xx 4 1 جلد فارسی ، تنظیم: کاظم مقدم ، انتشارات محدث تهران، چاپ اول ، 1381 ص 240 xx حاج صادق امانی این مجموعه فهرستی از موضوعات قرآن است که مجاهد شهید «حاج صادق امانی» آن را نگاشته است.

موضوعات از دسته بندی برخوردار نیست و تنها آیات با ترجمه ذیل موضوعاتی همانند «امر به معروف و نهی از منکر، تولی و تبری، صبر و بردباری، جهاد، بخشش و انفاق، روز رستاخیز، سفارش به پدر و مادر، عصمت پیامبر در گفتار، نفاق، توبه، ارزش دانش، قرآن و علوم روز» آورده شده است.

در کتاب توضیح چندانی برای آیات آورده نشده؛ مثلا در بحث قرآن و علوم روز که در بیش از 25 صفحه آمده، سلسله ای از آیات بدون هیچ گونه توضیحی درباره آنها ذکر شده است.

الفهرس الموضوعی لآیات القرآن الکریم xxx 5 3 جلد عربی، مراجعه: دکتور محمد طلعت ابوصیر ، چاپ اول 1424 ، ناشر شرکة شمس المعارف ، قاهره - مصر. xxx محمد عوض العایدی

گردآورنده این مجموعه در صدد جمع آوری آیات در قالب موضوعات با ترتیب الفبایی همراه با متفرعات لازم ذیل واژه بوده است. مثلا در «الاشهر الحرم» تنها بحث انسلاخ را آورده است یا «استهزاء به آیات الهی» را به مستقل در بحث آیات الهی آورده و استهزاء و سخریه را به سخریه و استهزاء ارجاع داده است در مواردی نیز مناسبت رعایت نشده مثلا «اخذ موسی» را که موضوعیت نداشته و می توانست تحت عنوان موسی قرار دهد به صورت مجزا در ترتیب الفبایی قرار داده است

این کتاب را مرکز الکتاب للنشر قاهره در تاریخ 1424 ه.ق در قطع وزیری چاپ نموده است. در این اثر آیات به صورت کامل ذیل یک موضوع می‌آید. و به رغم آنکه دارای اطلاعات حجیم و گسترده است کاری بیشتر از معجم الفاظ نمی‌کند.

قبسات القرآن xxx 61 جلد فارسی چاپ اول 1364، ص 644 xxx سید علی کمالی این مجموعه موضوعات را بدون دسته بندی منسجم و با ذکر آیات بدون ترجمه ارائه می‌کند، از موضوعاتی همانند، توحید، نبوت عامه، نبوت خاصه و قرآن شروع می‌کند و به ترتیب به بعضی مباحث فقهی و اخلاقی مانند تقوا، ایمان، هجرت، صوم، صلاه، طهارت، تا به مباحث قیامت می‌پردازد سپس آیات انبیاء و غزوات رسول را ذکر کرده و در پایان آیات نفاق و بدعت و شیطان را می‌آورد.

در این کار هیچگونه موضوع نگاری آیات انجام نگرفته و تطویل آیات ذیل یک عنوان کلی، اطلاع رسانی را بی ثمر می‌کند؛ مثلاً ذیل موسی از آیه 102 تا 170 «اعراف» و از آیه 75 تا 99 «یونس» آورده شده بدون اینکه موضوع نگاری در آیات انجام گرفته باشد.

قرآن در زندگی xxx 75 جلد فارسی، چاپ اول 1379، ناشر: جامعه القرآن الکریم - قم
xxx هادی نگارش

این کتاب به ترتیب مصحف قرآن به آیات پرداخته است. منظور نگارنده از این اثر کاربردی کردن آیات بوده است لذا به آیات موضوع داده است البته ممکن است هر آیه یک موضوع بیشتر نداشته باشد. هر چند این دوره کتاب را نمی‌توان جزء کتاب فهرست موضوعی قرار داد، اما از آنجا که می‌توان از مطالب آن استفاده کرد، در این شمار قرار می‌گیرد.

الکشاف الاقتصادي لآیات القرآن الکریم xxx 81 جلد عربی، نشر الدار العالمیه لکتاب الاسلامی، ریاض، چاپ دوم 1413 ه، ص 600 xxx محیی الدین عطیه
این کتاب به صورت فرهنگ واژه های اقتصادی و بر اساس حروف الفبا واژه‌ها را دسته بندی کرده است و سپس آیات را به عنوان شاهد می‌آورد. حدود 270 واژه آمده است و در این اثر ذیل هر واژه آیات به صورت اجمالی دسته‌بندی و به معنای واژه اشاره‌ای شده است.

الكشاف الموضوعی القرآن الکریم xxx 9 لجنة التحقيق لدار القرآن الکریم، 5 جلد در 2 مجلد عربی، تنظیم سید آصف هاشمی و سید سلیمان موسوی، ناشر دارالقرآن الکریم، چاپ اول، صفر 1419 قم مقدسه xxx دارالقرآن الکریم

مباحث این کتاب شامل: مبدأ، معاد، اسماء اللّه و اوصافه، نبوت و انبیاء، معرفه الانسان، منجیات الانسان، مهلکات الانسان، می باشد که با عناوین فرعی در حدود 4100 موضوع است.

در این کتاب استقراء خوبی انجام گرفته است و به طور مستوفی موضوعات و آیات مطرح شده است، اما در عین حال برخی از مباحث را مطرح نکرده است مثل مباحث تخصصی علمی بلکه بیشتر به مباحث اعتقادی پرداخته است. و نیز نسبت به فروعیات، کار دقیق صورت نگرفته است. آیات را کامل آورده اما شاهد آیه را مشخص نکرده است.

كشف المطالب قرآن مجید xxx 1 01 جلد فارسی، ناشر مشهد - چاپ اول خرداد 1373 با حمایت وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ص 264. xxx مهدی مستشاری کرمانشاهی

دسته بندی این کتاب به لحاظ سه عالم:

«دنیا، برزخ، قیامت» صورت گرفته و مباحث کلی، با آدرس آیات آمده است.

دسته بندی مشخصی در کتاب مشاهده نمی شود. و تقسیم ها و موضوع نگاری کتاب از روی ترجمه و تفسیر «آقای مهدی الهی قمشه ای» اقتباس شده است.

مرشد الحیران الی بحوث القرآن xxx 3 11 جلد عربی، چاپ اول 1997، دار دمشق - سوریه xxx محمد مرشد عابدین

مؤلف این کتاب حدود 400 موضوع را مورد بررسی قرار داده است. این مجموعه بیشتر فرهنگ موضوعی می باشد که واژه هایی مطرح و آیات مربوط را مورد تحلیل قرار می دهد مؤلف از اهل سنت می باشد و در تحلیل مباحث، از کتابهای حدیث بخاری، مسلم و ترمذی بهره گرفته است.

مدخلهای مورد بررسی بر اساس حروف الفبا از ابن (بنوه و تبنی) شروع می شود بدنبال آن اثم) الفاحشه) و اجاره و اجماع تا به یتیم و یسر) یسار) و یمین ختم می شود.

در این فرهنگ مطالب خوبی جمع بندی شده است و برای هر واژه آیات مربوط با توضیحاتی ذیل آیه آمده است از جنبه لغوی نیز واژه‌ها مورد بررسی قرار گرفته است. نسبت به متفرعات واژه‌ها غالباً تنها به یک مورد از آن بسنده شده است مثلاً «صوم» تنها «صوم فی الاعتکاف» بعنوان متفرع آمده است گر چه در بعض موارد متفرعات بیشتری آمده یکی از کاستی‌های این اثر این است که بعضی موارد را یکجا آورده که بهتر بود تفکیک می‌شد مثل «بخل و تبذیر» یا «جدل و حجت» یا «لسان و لون».

معجم الأعلام و الموضوعات فی القرآن xxx 21 3 جلد عربی، چاپ اول 1415 هـ 1995 م ، نشر دار الشرق، القاهرة - مصر xxx عبدالصبور مرزوق
این معجم به دو بخش اعلام و موضوعات تقسیم شده است. بخش اول در چهار قسم: الله (صفات و اسماء)، اعلام انبیاء، اعلام غیر انبیاء و موارد اعلام بدون اسم و غیر مصرح مطرح گردیده است مدخل‌های این بخش کامل است آورده شده و هر مدخلی با موضوعات متفرع آن همراه با متن آیه و آدرس آن همراه است بخش دوم که به موضوعات اختصاص دارد بر اساس حروف الفبای عربی به مدخل‌ها و موضوعات متفرع آن می‌پردازد سیستم ارجاعات نسبتاً خوب دارد آیات قرآن نیز خوب جمع‌آوری شده است. موضوعات متفرع هم هر چند کامل نیست اما تا حدود زیادی در امر اطلاع‌رسانی سودمند است.

المعجم الطبیعی للقرآن الکریم xxx 31 1 جلد عربی، عزیزالعلی الغری، مراجعه (محمد توفیق ابوعلی) نشر شرکة المطبوعات للتوزیع و النشر (چاپ اول، 2001 بیروت - لبنان، ص 516 xxx عزیزالعلی الغری

این کتاب بیشتر فرهنگ موضوعات طبیعی است که بر اساس حروف الفباء از اب که از آیه «و فاکهة و ابا» گرفته است، شروع می‌شود و بدنبال آن ابل و ایهل و اثل می‌آید تا در پایان به وعل و یاقوت و یقطین ختم می‌شود روش کارش بدین شکل است که در آغاز مدخل و واژه را از جنبه لغوی مد نظر قرار می‌دهد سپس آیه مربوط را بررسی می‌کند و نکات علمی موضوع را مطرح می‌کند. آنچه در انتخاب مدخلها برای مؤلف اهمیت داشته یکی عربیت

(فراتر از استعمال های قرآنی) بوده است و دیگر اینکه واژه عنوان یک پدیده یا مخلوق طبیعی باشد مثل حیوانات، گیاهان، اشیاء، عناصر و مفاهیمی از این قبیل. این مجموعه از جنبه اطلاع رسانی در بعد شناخت واژه های طبیعی بسیار مفید است هر چند بوی تفسیر برای در بعضی موارد و مثل مصادیق واژه ها به مشام می رسد مثلاً «فراش» را در آیه «یوم یكون الناس كالفراش المبثوث» را به جراد معنا کرده است.

المعجم المفصل لمواضيع القرآن المنزل xxx 1 41 جلد عربی ، دارالمعرفة، بیروت - لبنان، چاپ اول 1421 هـ 2000 میلادی xxx محمد خلیل عیتانی

این کشف موضوعی که بر پایه ترتیب ابجدی به موضوعات قرآنی پرداخته است در برخی موضوعات به تعدادی از زیر مجموعه ها و شاخه های موضوع اشاره دارد. در این اثر حدود 1200 موضوع مورد بررسی قرار گرفته است. اولین در مدخل آن آدم به مباحث خلق آدم، عصیان ابلیس و استکبار او، سکناى آدم در بهشت و اغوای وی توسط ابلیس اشاره نموده است اما به مباحث دیگر مانند تعلیم اسماء، سجده برای آدم و خلافت او اشاره نکرده اگر چه آیات مربوط به آن را ذکر نموده است. آیات به صورت کامل با شماره و نام سوره و شماره آیه آورده شده بدون آن که شاهد آیه مشخص شده باشد.

دیدگاه کلامی مؤلف را می توان از میان موضوعات دریافت. مثلاً بحث رؤیت خدا در بهشت به عنوان یکی از موضوعات اوست که از آیات 26 یونس و 35 ق و 23 قیامت بهره گرفته و آن موضوع را ذیل موضوع کلی حال مؤمنان در جنت ذکر کرده است. ذکر این نکته ضروری است که در این اثر در مورد موضوعات مطرح شده آیات بسیاری از قلم افتاده است. مثلاً ذیل موضوع سرقت، تنها به آیه سارقه (38 مائده) اشاره کرده است در حالی که در حضرت یوسف علیه السلام و در سوره یوسف 4 آیه و نیز در سوره ممتحنه آیه 12 موضوع سرقت وجود دارد.

موضوعات انتخاب شده بیشتر ب گرفته از واژه ها و الفاظ قرآن است. ذیل موضوع یوسف تقریباً تمامی سوره یوسف را آورده بدون آن که آن را تقطیع و موضوع بندی کرده باشد.

این کتاب به جز مواردی اندک، کاری بیش از یک معجم لفظی انجام نمی دهد.

المعجم المفهرس لمعانی القرآن العظیم xxx 512 جلد عربی، محمد عدنان سالم، نشر دارالفکر المعاصر: لبنان، دارالفکر: دمشق - سوریه، چاپ اول 1416 هـ، 1995م xxx محمد بسام رشدی زین

در این کتاب بر اساس حروف الفبا، به مباحثی از قرآن پرداخته شده است و برخی از فروع مدخلها ذکر شده است. اما در پرداختن به مطالب، دسته بندی ویژه ای در نظر نموده است.

برای موضوعات مورد تحقیق، این کتاب منبع نسبتاً خوبی است، مطالبش محدود می باشد. از ویژگی این معجم نحوه ارجاع دهی آن است که نسبتاً خوب کار شده و نیز آیات به گونه کامل آورده شده است در بعضی موارد سلسله آیت‌های پی در پی آمده و در آن شاهد آیه که حاکی از موضوع است، برجسته و پررنگ شده است.

المعجم المفهرس لمواضيع القرآن الکریم xxx 611 جلد عربی، نشر دار النفائس، بیروت - لبنان، چاپ اول 1420 هـ، ص 704 xxx محمد نایف معروف در این کتاب با ترتیب الفبایی موضوعی به آیات پرداخته شده و از مدخل «آدم» شروع و به «یونس» ختم شده است.

در برخی عناوین موضوعات فرعی نیز ذکر شده و در برخی هیچ اشاره ای به آنها نشده است. مؤلف نسبت به جامعیت موضوع خوب کار کرده است و تا حدودی در موضوعات فرعی عناوین تلاش شایسته ای انجام داده است. اما ضروری بود نسبت به موضوعات فرعی بیشتر کار می شد. مثلاً در جایی که آیات مربوط به زکات آورده شده بهتر بود به ذکر آیات اکتفا نمی شد، بلکه موارد مصرف و همراهی زکات با نماز، آثار زکات و ... نیز ذکر می شد تا برای محقق بیشتر قابل استفاده باشد.

المعجم الموضوعی لآیات القرآن الکریم xxx 711 جلد عربی، ناشر: بیت الافکار الدولیه، عمان اردن xxx حسان عبدالمنان

این معجم یک مجموعه الفبایی موضوعی است که از «آخرت» شروع می شود و به «یوم البعث» خاتمه می یابد و در هر واژه ای موضوعات متفرع آن همراه با آیات به صورت نسبتاً کامل می آید. واژه هایی را که متناسب با موضوع را به آن موضوع ارجاع داده است و بر آن

بوده که موضوعات منسجم و پیوسته باشد مثلاً بحث عمر را به انسان و انجیل را به کتب و انذار را به محمدصلی الله علیه وآله وسلم ارجاع داده است.

در این کتاب مدخل های برگزیده شده از قانون واحدی پیروی نمی کنند. بعضی موارد تک واژه است و گاهی ترکیبی است؛ ملاک واژه های اصلی و واژه های ارجاعی چندان مشخص نیست و بیشتر جنبه ذوقی و شخصی دارد. مثلاً مساکین را به اموال، معجزه قرآن را به کفر، انفال را به جهاد و انفاق را به اموال یا زکات ارجاع داده است که طبعاً خود این موارد از موضوعات کلیدی می باشند.

در بیشتر موارد به صورت اجمال به موضوعاتی فرعی پرداخته است مثلاً در بحث خانواده (اسره)، مباحث تکوین و پیدایش خانواده، نکاح، احکام آن، مهر (صداق)، حمل و رضاع، قتل اولاد، نشوز و طلاق و مباحث مرتبط دیگر آورده شده است.

گویا در این مجموعه هدف این بوده است که مباحث فرعی و یا سرعنوانهای بسیاری تحت عنوانی کلی تر آورده شود تا مباحث از وحدت برخوردار باشند؛ از این لحاظ این مجموعه قابل توجه هست هر چند این هدف را دقیق و بخوبی معرفی و روشن نکرده است.

اشکالاتی که دارد آن است که بحث سرقت، ربا، قرض را تحت عنوان کلی اموال مطرح کرده است در صورتی که آن مباحث خود موضوعات مستقلی اند که می توانند ذیل مباحث کلی مطرح شوند و بحث جانبی اموال فی نفسه موضوعیت ندارد.

نیز در آوردن آیات چندان ترتیب سوره ها لحاظ نشده است.

می توان گفت معجم مفیدی است که از جهت فراوانی اطلاعات به ویژه در زمینه موضوعات فرعی ذیل مدخل ها قابل استفاده است. این معجم در یک جلد با 594 صفحه توسط بیت الافکار الدولیه به چاپ رسیده است.

المعجم الموضوعی لآیات القرآن الکریم *** 1 81 جلد عربی ، دارالفضیله قاهره - مصر

*** صحبى عبدالرؤف عصر

این کتاب در سه بخش «ایمان، تقوا، کفر و فجور» تنظیم شده است که 280 مدخل مرکب و غیر مرکب را دربردارد. سیر ترتیب مدخل ها نه الفبایی است و نه منطقی. نسبت به مدخلهای غیر مرکب نیز دسته بندی فرعی ارائه نداده است و تنها به آوردن آیات بسنده کرده است. هر چند در پایان فهرستی الفبائی از مدخلها آورده است.

از جنبه اطلاع رسانی به خوبی نمی توان از این کتاب بهره گرفت، زیرا ذیل یک مدخل مانند «جهاد» در 13 صفحه تنها آیات را آورده است، نه دسته بندی و مباحث فرعی جهاد را مطرح کرده است و نه آیات را تقطیع نموده است، شاید «المعجم المفهرس» مفیدتر باشد. بسیاری از موضوعات پژوهشی در این مجموعه از قلم افتاده و مورد عنایت قرار نگرفته است تنها می توان این معجم را فهرست موضوعات ایمان و تقوا و کفر و فجور دانست نه معجم موضوعات قرآن.

المفهرس الموضوعی لآیات القرآن الکریم xxx 1 91 جلد عربی xxx محمد مصطفی محمد

تقسیم بندی مطالب کتاب به این صورت می باشد:

عقاید، ایمان، وحی، رسالات، یوم القیامه، العلم و العلماء، ارکان اسلام (نماز، شهادتین، روزه، ...، سجود، ادعیه، زکات، انفاق، هجرت و غزوات، جرائم و حدود، طاعات، مانهی عنه، اجتماعیات، عدّه، مصیبه الموت، معاملات، عمل صالح، تکریم انسان، قصص و تاریخ. این اثر معجمی موضوعی و غیر الفبائی است که شامل 30 عنوان کلی و 648 عنوان مرکب فرعی است. در این معجم به موضوعاتی که لفظ آن در قرآن نیامده ولی از نظر محتوا قرآن به آن موضوعات نظر داشته نیز توجه شده است و مقید به لفظ و عبارت قرآن نبوده و ذیل هر مدخل، آیه، محل استشهاد با نام سوره و شماره آیه آورده شده است. در این معجم بر چینش و ترتیب موضوعات نظم و منطق حاکم نیست. آیات شاهد آن در برخی موارد تناسب و ارتباط معقول و صحیحی با مدخل ندارند. فاقد سیستم ارجاعات و مترادفات بوده و از جامعیت موضوعی برخوردار نیست و بسیاری از موضوعات و مدخل ها از قلم افتاده است. در این مجموعه مباحث، در هم و خلط شده و تقسیم بندی منطقی وجود ندارد. آیات زنجیروار آمده است، بدون آن که دسته بندی فرعی داشته باشد.

موسوعه القرآن العظیم xxx 1 02 جلد عربی، ناشر مکتبه مدلولی، چاپ اول، 2004 قاهره، مصر. xxx دکتر عبدالمنعم الحفنی

این مجموعه دو جلدی که بیشتر یک فرهنگ موضوعی توضیحی است مجموعه کاملی از مباحث را با ترتیب و نظم مناسب در بر دارد که خود یک دوره معارف قرآنی است.

مطالب این کتاب در هجده باب تنظیم شده است باب اول آن در مباحث کلی قرآن است که لغت و تعریف قرآن و ترجمه و تفسیر و اسلوب آن را شامل است.

باب دوم بحث نبوت و نبی در قرآن است که در آن به بحث ضرورت نبوت، صفات پیامبران و مختصری از شبهات پیرامون پیامبر اسلام صلی الله علیه وآله وسلم پرداخته است. باب سوم در ایمان و اسلام است که این دو را و مقابل آن دو را - کفر و شرک - توضیح داده است.

باب چهارم به اسرائیلیات، شبهات و اشکالات و اکاذیب یهود در قرآن، متشابه و تناقض بین قرآن و تورات می پردازد.

باب پنجم در مورد یهود و نصاری در قرآن است و به اعتقاد آنها پیرامون قرآن و محاجه آنها می پردازد.

باب ششم به صورت اجمال به مطالب سوره های قرآن کریم اشاره دارد.

باب هفتم ویژه قصه های قرآن است که به هنر قصه نویسی در قرآن اشاره کرده و به داستان خلقت و آدم و حوا و سایر پیامبران اشاره دارد.

باب هشتم به امثال و حکم در قرآن می پردازد.

باب نهم اسباب نزول آیات

باب دهم نسخ در قرآن

باب یازدهم به مصطلحات قرآن اختصاص یافته است که به برخی از واژه های مهم قرآن به شکل فرهنگ واژه ها پرداخته است.

باب دوازدهم مرگ و ساعت و قیامت بهشت و جهنم را مورد بحث قرار داده و آیات

مربوطه را با توضیح و شبهات پیرامون آنها مطرح و پاسخ می دهد.

باب سیزدهم از بحث قرآن و علم سخن می گوید که در دو بخش علم و قرآن و علم النفس و قرآن به مطالب مطرح شده می پردازد.

باب چهاردهم درباره قرآن و فنون و صنایع آداب و اخلاق است.

باب پانزدهم اسلام و جنگ است که به بحث جهاد و شهادت می پردازد.

باب شانزدهم درباره اسلام اجتماعی است. مباحث زن در اسلام، ازدواج، بارداری، ولادت، شیرخوارگی و حضانت در آن عنوان شده است.

باب هفدهم عبادات است که شامل مباحث طهارت و نماز و روزه و حج می شود.

باب هجدهم معاملات است که در سه بخش به اسلام سیاسی، اسلام اقتصادی و اسلام جنائی می‌پردازد.

هدف نگارنده، دفع شبهات و روشنگری حول قرآن و اثبات جامعیت مطالب قرآن می‌باشد.

ینابیع الحکمة xxx 12 الدلیل المعین للواعظین و المتعظین ، 2 جلد عربی، ناشر مؤسسه الاعلمی للمطبوعات، بیروت - لبنان ، چاپ اول 1421 هـ xxx محسن عقیل
این کتاب بر اساس حروف الفبا به بررسی مدخل های قرآنی پرداخته است. نسبت به مدخلها هیچ تقسیم بندی دیده نمی‌گردد و فروع و واژه ها بیان نشده است. پس از ذکر آیات به آوردن روایاتی از کتابهای حدیثی شیعه بسنده کرده است.

ویژگی های معجم موضوعی قرآن

از بررسی اجمالی حدود چهل معجم و فرهنگ موضوعی، توانستیم به خصوصیات و ویژگی های لازم در یک معجم موضوعی مناسب و مفید پی ببریم. هر چند در هر یک از این معجم‌ها، ویژگی‌ها و امتیازاتی نسبت به دیگر کتب در موضوعی خاص وجود دارد اما اثری می‌تواند برجسته و ممتاز باشد، که از این ویژگی‌ها بیشتر برخوردار باشد. در ذیل ما به این ویژگی‌ها اشاره خواهیم کرد و ضمن آن به ارزیابی این معجم‌ها پرداخته و کتاب فرهنگ قرآن را که جزو جدیدترین و گسترده ترین اثر در میان کتاب‌های هم‌نوع خود می‌باشد محور ارزیابی قرار می‌دهیم.

1 - در معجم‌ها موضوعی قرآن، ترتیب آوردن مدخل‌ها و عناوین فرعی آن متفاوت است. دسته‌ای از آنها مدخل‌ها را بر اساس حروف الفبا تنظیم نموده‌اند. دسته‌ای مباحث را به صورت موضوعی مرتب کرده‌اند و در این کار برخی دسته بندی منطقی به موضوعات خود داده‌اند و برخی دیگر ذوقی و استقرائی کار کرده‌اند.

پاره‌ای از معجم‌ها هم، ترکیبی از الفبائی و موضوعی است یعنی مدخل‌ها به صورت الفبائی و موضوعات متفرع بر آن به صورت موضوعی آورده شده که اگر موضوعات متفرع بر مدخل‌ها به صورت منطقی و حساب شده آورده شود برای محققان و پژوهشگران بسیار مفیدتر و کاراتر خواهد بود. زیرا این منبع به عنوان کتاب مرجع، اطلاعات ریز را به صورت الفبائی بهتر اطلاع رسانی می‌کند تا به صورت موضوعی و در ضمن ارائه موضوعات متفرع

به صورت منطقی به پژوهشگر تصویر خوبی نسبت به موضوع داده و او را یاری خواهد کرد که ارتباطات موضوع را مورد لحاظ قرار دهد.

حدود دو سوم از معجم‌ها به ترتیب موضوعی تنظیم گردیده اند مانند قیاسات القرآن، تصنیف آیات القرآن، دلیل مباحث علوم القرآن المجید، الترتیب و البیان عن تفصیل آی القرآن، کشاف الموضوعی القرآن الکریم و ... و یک سوم آن به ترتیب حروف الفبا می باشند مانند: دلیل الباحثین فی الموضوعات القرآنیة، فروغ بی پایان، معجم المفهرس لمواضع القرآن الکریم، ینایع الحکمه و ... و تعداد کمی از آنها همچون کتاب المعجم الموضوعی لآیات القرآن، تألیف حسان عبدالمنان و نیز کتاب فرهنگ قرآن به نظم الفبایی و موضوعی مباحث قرآن پرداخته اند.

در کتاب اول واژه های انتخاب شده از قانون واحدی تبعیت نمی کنند گاه تک واژه و گاه ترکیبی است لذا در واژه اصلی و فرعی به بی‌نظمی دچار گشته است و بیشتر جنبه ذوقی دارد. اما در فرهنگ قرآن کار منطقی تر و انتخاب واژه ها حساب شده تر است. لازم به ذکر است که برخی از معجم‌ها هم موضوعاتشان را به ترتیب آیات قرآن آورده اند مانند: کتاب «قرآن در زندگی».

2 - دسته ای از معجم‌ها به بخشی از معارف و دانش بشری پرداخته و اهتمام به قسمتی خاص از موضوعات داشته‌اند. همچون کتاب المعجم الموضوعی لآیات القرآن الکریم که تنها به مباحث ایمان و کفر و تقوا به صورت مفصل پرداخته است و نیز کتابهای الکشاف الاقتصادي لآیات القرآن الکریم و المعجم الطبیعی للقرآن الکریم. از جمله کتابهای تخصصی است که حدود 7 مورد کتابها را در بر می گیرد و بقیه معجم‌ها به صورت عمومی به کلیه مباحث معرفتی و علمی و عملی پرداخته اند.

مدخل های انتخاب شده در فرهنگ قرآن به صورت عمومی و فراگیر است گرچه مباحث تخصصی را می توان از متن آن استخراج نمود.

3 - جامعیت موضوعات داشته باشد؛ به این معنا که در موضوعاتی که ارائه می دهد به صورت کامل به آن پرداخته باشد. این نکته با عمومی بودن یا پرداختن به تمام موضوعات متفاوت است. این ممکن است معجمی تخصصی باشد، اما جامع موضوعات باشد. مثل الکشاف الاقتصادي لآیات القرآن الکریم که به تمامی مباحث اقتصادی پرداخته است.

فرهنگ قرآن نیز ذیل هر موضوع و مدخل خود مباحث بسیار و مستوفی ارائه داده است. مثلاً ذیل مدخل آدم علیه السلام حدود 90 عنوان فرعی مفید آورده است که نشانگر استحصال تام موضوعات در این واژه است. در نمونه‌های مشابه در این موضوع بسیار کمتر به عناوین فرعی پرداخته‌اند. مانند الترتیب و البیان عن تفصیل آی القرآن که به صورت موضوعی به آن پرداخته است. و یا کتاب المعجم الموضوعی لآیات القرآن الکریم که به صورت جامع به موضوعات پرداخته است و انصافاً کتاب مفیدی است اما در مقایسه با موضوعات کار شده در فرهنگ قرآن ناقص است.

4 - فراوانی اطلاعات ذیل موضوع: منظور این است که معجم موضوعی با پژوهش کامل توانسته باشد کلیه موارد آیات را در ذیل موضوع خاص قرار دهد نسبت به این ویژگی بعضی از معجم‌ها به ذکر یکی دو آیه نمونه در یک موضوع بسنده کرده اند همانند فرهنگ موضوعی قرآن و کتاب آیه های زندگی و کتاب تنویر الاذهان لمواضيع القرآن. اما در مقابل تعدادی از معجم‌ها به جستجوی کامل در قرآن پرداخته و کلیه آیات مربوط به موضوع را آورده‌اند مانند کشف المطالب قرآن مجید و فرهنگنامه موضوعی قرآن اما فرهنگ قرآن. با توجه به منابع غنی از جمله تفسیر راهنما. که کاری دقیق و وسیع بر روی آیات با فیش نگاری و موضوع نگاری ریز می باشد. در میان این دسته کتاب‌ها ویژگی خاصی دارد مثلاً در موضوع آمادگی نظامی حدود پانزده آیه تحت عناوین فرعی آن ذکر کرده است یا ذیل موضوعات متفرع واژه آرامش از بیش از 90 آیه غیر تکراری بهره گرفته است.

5 - چگونگی آوردن آیه: در اطلاع رسانی باید به گونه‌ای عمل نمود که محقق به راحتی به اطلاعات مورد نیاز خود دست پیدا کند و استفاده مفید بنماید از این رو در نشان دادن آیات یک موضوع نباید ابهام و پیچیدگی وجود داشته باشد. گاهی دیده می شود در برخی معجم‌ها آیاتی را ذیل موضوعی می آورند ولی مشخص نیست از کجای آیه چنین موضوعی یا مطلبی استفاده شده است مثل کتاب پیام وحی و تا حدودی تفصیل آیات القرآن الحکیم. درآوردن آیات ذیل موضوع به سه گونه در معجم‌ها عمل شده است:

الف - ذکر آدرس آیه «آوردن شماره یا نام سوره و شماره آیه (مانند کتاب فرهنگ موضوعی قرآن و فروغ بی پایان و دلیل الباحثین فی الموضوعات القرآنیه.

ب - متن آیه به صورت کامل و گاه چند آیه متوالی با ذکر نام سوره و شماره آیه آورده می شود مانند الفهرس الموضوعی (محمّد مصطفی محمد) و قبسات قرآن (کمالی) و المعجم الموضوعی لآیات القرآن.

ج - بخش شاهد در میان آیه برجسته شده که حاکی از آن موضوع خواهد بود و آدرس ذیل آن می آید. همانند المعجم المفهرس لمعانی القرآن العظیم و تنویر الاذهان، فرهنگ قرآن نیز از این روش پیروی کرده است البته باید اذعان نمود که در این بخش کار و دقت شایسته انجام نگرفته است هر چند عنایت بر این بوده است که شاهد آیه آورده شود. و در بسیاری موارد با تقطیع آیه به خوبی این مهم انجام گرفته است. باید گفت که در میان این سه قسم ارائه اطلاعات قسم سوم بهترین است زیرا نه نیاز به مراجعه مکرر به قرآن - همچون قسم اول - دارد و نه ابهام و ایهامی به سبب ردیف کردن آیات بدون مورد استشهاد در آیه نسبت به موضوع باقی می گذارد چنانکه در قسم دوم بود لذا در این جهت هم فرهنگ قرآن عنایت و توجه خوبی داشته است.

کتاب تنویر الاذهان لمواضيع القرآن و فهرست موضوعی قرآن (حاج صادق امانی) از جمله کتابهایی اند که شاهد آیه را ذکر کرده اند.

6 - روشن نمودن موارد مبهم: در معجم‌های موضوعی بسیار اتفاق می افتد که آیات ذکر شده با آن موضوع بی ارتباط و مفهوم آیه چنین موضوعی را در بر ندارد و موضوع احیاناً از دلالت ضمنی یا التزامی آیه گرفته شده است و یا همچنانکه آیات قرآن ذو وجوه است ممکن است کسی وجهی را متوجه شود دلی از وجوه دیگر آیه غافل باشد که چنین امری در قرآن بسیار است لذا لازم است در چنین مواقعی بیان و توضیحی ذکر شود و مطلب را از ابهام خارج کند.

این نکته در بسیاری از معجم‌ها مورد عنایت قرار نگرفته است مانند تصنیف الآیات القرآن الکریم اما در کتاب اصول العلوم الانسانیة به خوبی انجام شده است و نیز در فرهنگ قرآن به اقتضاء مورد ابهام در پاورقی از جنبه ادبی و لغوی و عقلی و روایی به توضیح و روشنگری می پردازد.

مثلاً برای فیش «آزر، دور کننده ابراهیم علیه السلام از خانه به مدت طولانی» که از آیه «... و اهجرنی ملیاً» گرفته شده است به استناد کتاب لسان العرب آورده «ملیاً به معنای مدت طولانی است» (ج 1، ص 303)

و یا برای فیش «آرامش دادن خدا به مؤمنان و مجاهدان در غزوه احد» که ذیل موضوع آرامش بخشی به مؤمنان آمده و از آیه «... والرسول من بعد ما أصابهم القرع...» گرفته شده توضیح چنین آمده: «طبق شأن نزول، مقصود از کسانی که به آنها زخم و جراحت رسید، مجاهدان غزوه احد هستند» (مجمع البیان، ذیل آیه، ج 1، ص 321)

و یا برای روشن کردن فیش «آواره کردن مخالفان، شیوه رایج میان قوم لوط» که از آیه «... یا لوط لتکونن من المخرجین» در پاورقی آورده تعبیر «من المخرجین» به جای «لنخرجنک» می‌رساند که پیش از لوط، دیگرانی نیز تبعید و از شهر اخراج شده بودند. (ج 1، ص 408) به هر صورت تبیین مواضع مبهم در معجم‌ها ضروری می‌نماید زیرا امکان فراهم آوردن معجمی جامع که به تمام آیات فارغ از توضیح اشاره داشته باشد، بدون اینکه ابهام و ابهامی در آن باشد بعید و شاید محال باشد.

7 - آوردن برداشت و پیام آیات: برای اینکه موضوعاتی که ذیل آیات آورده می‌شود خشک و بی روح نباشد و نیز گویاتر و از جنبه اطلاع رسانی مفیدتر باشد می‌توان ذیل آن موضوع و در پرتو آیه پیام و برداشتی به صورت یک جمله یا عبارت آورد. این کار در بسیاری از معجم‌ها انجام نگرفته ولی در کتاب تنویر الاذهان لمواضع القرآن به خوبی آمده است و نیز فرهنگ قرآن اهتمام بسیاری به آن داشته است شاید بتوان گفت مدار این فرهنگ بر پیام‌ها و برداشت آیات می‌باشد. مثلاً در مدخل «آیات خدا» ذیل موضوع «اختلاف زبان‌ها»، فیش برداشتی «تفاوت گویش و لهجه میان انسانها، از آیات خدا» از آیه 22 سوره روم «و من آیاته خلق السموات و الارض و اختلاف ألسنتکم...» (ج 1، ص 463) آورده شده است.

8 - ساختار اطلاعاتی: در یک معجم، ساختار منسجم و ترتیب چینی اطلاعات از اهمیت بالایی برخوردار است. اینکه موضوعات کلی ارائه گردد و ذیل آنها آیات بسیاری ردیف شود در کار پژوهش نمی‌تواند مفید باشد همچنانکه در بعضی معجم‌ها همچون کتاب الترتیب و البیان عن تفصیل آی القرآن و ینایع الحکمه، سبیل الهدی و دلیل الموضوعات فی آیات القرآن الکریم مشاهده می‌شود بلکه هر چه موضوعات ریز و جزئی‌تر باشد و اطلاعات پیرامون آن روشن‌تر و دامنه آن محدودتر باشد، سودمندتر خواهد بود البته باید در نظر داشت که ریز کردن موضوعات نباید به گونه‌ای زیاد باشد که از دایره یک معجم مفید خارج شود و نتوان اطلاعات آن را جمع کرد و برای آن نظامی تعریف نمود. همان گونه که

موضوعات کلی، مفید نیست موضوعات بسیار ریز هم نمی تواند در امر پژوهش کارا باشد. در بیشتر معجم‌ها مانند فروغ بی پایان و تا حدودی المعجم المفهرس لمعانی القرآن این کار انجام شده است. اما در فرهنگ قرآن مشاهده می کنیم که این ویژگی به خوبی رعایت شده است. با ریز نمودن و جزئی کردن موضوعات، فروعات بسیاری را ارائه داده و آن فروعات نیز برخوردار از نظامی موضوعی الفبائی است تا مراجعه به موارد مورد نیاز آسان باشد مثلاً مدخل احتجاج را با فروعات بسیاری (حدود 45 موضوع) که بیانگر احتجاجات در قرآن است با موضوع نگاری گویا و یا فیش برداشتی آیات که جوانب آیات ذیل موضوعاتش را روشن می کند (ج 2، ص 293 - 333) در 40 صفحه ارائه داده است.

برای رفع تکرار و عدم فربه شدن معجم لازم است از سیستم ارجاعات استفاده شود زیرا به سبب ارتباط تنگاتنگی که موضوعات علوم و معارف و خصوصاً موضوعات علوم انسانی با یکدیگر دارند ناگزیریم موضوعاتی را در جاهای مختلف مطرح کنیم و آوردن یک موضوع در مواضع گوناگون گذشته از اینکه اطلاع رسانی را سخت می کند حجم معجم را چندین برابر خواهد کرد، بهتر است در این گونه موارد موضع را بنا بر اولویت زیر مدخل مناسب تر قرار داده و برای مواضع دیگر با ارجاع دادن آنها را مشخص نماییم. فرهنگ قرآن از سیستم ارجاعات بسیار استفاده نموده و نیکو بهره گرفته است مثلاً در موضوع توبه محقق را به موضوع انابه راهنمایی می کند (ج 2، ص 458) و یا در موضوع اخلاص در تسبیح ما را به موضوع اخلاص ملائکه راهنمایی می کند (ج 2، ص 457) و یا در انتهای بحث اخلاص ما را به موضوع تسلیم خدا بودن در مدخل تسلیم هدایت می کند. (ج 2، ص 473) و نیز در کتابهای فروغ بی پایان و تا حدودی المعجم المفهرس لمعانی القرآن، فرهنگ موضوعی قرآن و المعجم الموضوعی لآیات القرآن الکریم از سیستم ارجاعات بهره گرفته اند. اما در کتاب الکشاف الموضوعی للقرآن و سبیل الهدی و الفهرس الموضوعی لآیات القرآن الکریم اصلاً به کار نرفته است.

9 - آوردن اطلاعات دقیق و حساب شده: معجم‌ها نسبت به نوع تلاشی که برای استخراج موضوعات، آوردن آیات، بررسی اجمالی موضوع و دسته بندی اطلاعات دارند، متفاوت هستند بعضی با توجه به لفظ و ظواهر اطلاعات را گردآوری می کند بدون اینکه برنامه و اصولی پذیرفته شده داشته باشند. و موضوع نگاری می نمایند.

برخی نسبت به این امر اهتمام داشته و برای خود اصولی - که حاکی از دقت در کار است - مقرر داشته و پذیرفته‌اند که در این میان می‌توان به المعجم المفهرس لمعانی القرآن الکریم و فروغ بی پایان اشاره داشت.

اما در فرهنگ قرآن این اهتمام - چنانکه در مقدمه کتاب هم آمده است - بسیار بوده است همچنانکه برای برداشت از آیات قرآن ملاک‌هایی گذاشته‌اند و اصول تفسیری خاصی را قرار داده‌اند تا از تفسیر به رأی مصون باشد و منابع مشخص و معتبری را منبع کار قرار داده‌اند، استفاده از روایات و فهم عرفی و حجیت عقل در استنباط از آیات قرآن بنا بر اصول و ضوابطی مورد توجه قرار گرفته است. قواعد نحوی و ادبی و اصول بلاغت همچنانکه در تفسیر راهنما مورد توجه بسیار بوده در فرهنگ قرآن که بیشتر متأثر از این تفسیر است نیز اهمیتی خاص دارد.

10 - مطالب و موضوعات بار اطلاعاتی داشته و مدخل‌های انتخابی موضوعیت داشته و به روز و براساس نیاز و کاربردی باشد؛ می‌دانیم که اقدام به تدوین معجم موضوعی قرآن طبعاً برخاسته از نیاز و متأثر از انگیزه است و هر اندازه این نیاز واقعی تر و انگیزه قوی تر باشد توجیه تدوین و همّت بر آن بیشتر خواهد بود. انتخاب واژه‌ها متأثر از نوع نگرش و احساس نیازی است که مؤلف از آن برخوردار است ما در بعضی معجم‌ها می‌بینیم تنها هدفی که دنبال می‌شود این است که کشف موضوعی تهیه شود و کار علمی انجام شود اما این که این کار بتواند نیازهای واقعی را پاسخگو باشد یا نه چندان مد نظر قرار نگرفته است هر چند انگیزه اقدام برخاسته از نیاز باشد مانند: الکشاف الموضوعی للقرآن الکریم و المعجم الموضوعی للقرآن الکریم. اما بعضی از معجم‌ها نشان از آن دارند که نیازهای جامعه را شناخته‌اند و بر اساس نیازهای جامعه روز مدخل‌ها گزینش شده است مثلاً فروغ بی پایان که در مدخل خانواده به مباحثی مثل ارزش خانواده، خانواده در نگاه حقوقی، مدیریت خانواده، خانواده در نگاه فرهنگی و اقتصاد خانواده عواطف فرهنگی و مباحث فرعی آنها پرداخته و یا مباحثی مثل سازشکاری و سانسور و شایعه و شبهه افکنی و ... را متذکر شده است. و این مطلب در فرهنگ قرآن به مراتب بیشتر مورد توجه قرار گرفته چرا که جرّقه اولیه کار برخاسته از نیازی بوده است که مؤسس محترم این کار عظیم (جناب حجت الاسلام و المسلمین هاشمی رفسنجانی) احساس کرده بود وی از این که منابع و فرهنگ‌های معتبری که بتوان به بهترین شیوه از آن اطلاع‌رسانی کرد و موضوعات قرآنی و مطالب

مفید را گرفت وجود ندارد اظهار تأسف کرده و خود اقدام کرده و سنگ بنای فرهنگ قرآن را نهاد. ایشان چنین ابراز می دارند:

«گاه اتفاق می افتاد که برای پی بردن به نظر قرآن در باره یک موضوع ناگزیر از مطالعه تمامی آن می شدم... متأسف بودم که چرا امت اسلامی، طی قرن ها، آن گونه که باید برای این کتاب سرمایه گذاری بایسته ای نکرده اند و در طول روزگار طولانی، دائرةالمعارف قرآنی تدوین نشده است تا جویندگان معرفت و حکمت به آسانی از آن بهره گیرند» (ج 1، ص 50)

اما این انگیزه و کار اولیه انجام شده همگام با انگیزش قوی تری از جانب محققان مرکز فرهنگ و معارف قرآن توانست طرحی سنگین و عظیمی را بنا نهاد تا پاسخگوی نیاز جامعه و محققان و پژوهشگران باشد این اثر در حدی که نشر شده است قابل استفاده محققان و کسانی که در موضوع خاصی تحقیق و یا پایان نامه دارند بسیار مفید است.

در این اثر که جامع موضوعات است کلیه مباحث به سبکی آمده است که کار یک مرجع دائرةالمعارف را می کند و هر کسی در هر موضوعی می تواند بهره ای از آن داشته باشد. مثلاً در موضوع آهن که از مواد مهم در صنعت می باشد موضوعاتی همانند آفرینش آهن، استحکام آهن، امتحان با آهن، تاریخ آهن، ذوب آهن، صنعت آهن، فواید و نعمت آهن و نرم شدن آهن آمده و بیش از هشت آیه ذکر شده است (ج 1، ص 415 - 418)

11 - شناسه موضوعات اصلی: گاه بایسته است مدخل های معجم تعریف شده و مشخصه های آن ذکر گردد و نیز حدود و قلمرو آن متعین گردد لذا بعضی از معجم ها به آوردن شناسه واژه ها اقدام کرده اند و بعضی به این امر توجه نکرده و یا نیازی به آن ندیده اند مانند: المعجم الموضوعی لآیات القرآن الکریم و یا الکشاف الموضوعی للقرآن و تصنیف آیات القرآن الکریم.

اما در کتاب اصول العلوم الانسانیة ذیل آیات، به تعریف موضوع و محدوده آن می پردازد. و در فرهنگ قرآن روش و سبک آوردن شناسه منحصر به فرد است از آن رو که در ابتدا به تعریف مدخل و شناسه آن می پردازد مثلاً ذیل مدخل «آتش بس» آورده است: «آتش بس» پیمان ترک جنگ به طور محدود و موقت است که در عربی با واژه های «هدنه» و «مهاده» از آن یاد می شود در قرآن این لفظ نیامده بلکه از مفاهیمی مانند ماههای حرام و معاهدات موقت مثل صلح حدیبیه، آتش بس استفاده شده است (ج 1، ص 119) و یا ارتجاع که آمده

«ارتجاع از ماده رجع در لغت به معنای بازگشت به مکان کار و گفتار پیشین است و در اصطلاح مخالفت کردن با جهش و انقلاب و پیشرفت در اجتماع و خواستار برجا ماندن نظام کهنه است در این مدخل معنای اصطلاحی آن مورد نظر است و از واژگان جاهلیه، اعقابکم و جملاتی مانند «بل نتبع ما وجدنا علیه آباءنا» و «بل نتبع ما ألفینا علیه آباءنا» استفاده می شود. (ج 2، ص 543).

12 - وجود اعلام: در قرآن به صورت صریح و غیر صریح به اشخاص و یا مکانها اشاره شده است. یک معجم موضوعی کامل آن است که از این جهت هم کامل باشد. در معجمها گاه در میان مدخلها به ذکر اعلام پرداخته‌اند و گاه تنها نام پیامبران خدا و یا افرادی که به صورت صریح در قرآن از آنها یاد شده آمده است. اما در فرهنگ قرآن پس از شناسایی اعلام مصرح و غیر مصرح که بیش از 800 مورد است به ترتیب حروف الفبا به آنها پرداخته شده است. مثلاً آدم و ابراهیم و ابلیس و ابولهب و ... را موضوع نگاری و فیش های آنها را در پرتو آیات کریمه ذکر کرده اند.

نتیجه گیری

می توان گفت که در میان معجمها موضوعی برخی هیچ امتیازی نسبت به سایر معجمها ندارند و با وجود معجمها دیگر ثمره ای در آنها به چشم نمی خورد مانند: قبسات القرآن و فهرست موضوعی قرآن (امانی) و سبیل الهدی برخی نسبت به یکدیگر امتیاز ضعف هائی دارند مانند دلیل الموضوعات فی آیات القرآن که از جنبه جامعیت موضوعی و ارائه دسته بندی ویژگی داشته اما نسبت به ارائه آیات ضعف دارد و یا مانند فرهنگ موضوعی قرآن که نسبت به ذکر آیات ضعف دارد. برخی از آنها دارای ویژگی بسیاری هستند که در کمتر معجمی یافت می شود. مانند تنویر الاذهان و یا کتاب المعجم المفهرس لمعانی القرآن و ینایع الحکمه.

اما فرهنگ قرآن دارای ویژگیهای بسیاری است که ذکر کردیم و اگر در این ارزیابی بخواهیم معجمها را درجه بندی کنیم فرهنگ قرآن در درجه اول و سپس تنویر الاذهان القرآن، الفهرست الموضوعی لآیات القرآن، اصول العلوم الانسانیه من القرآن، فروغ بی پایان و دلیل الموضوعات فی آیات القرآن در رتبه‌های بعد قرار می گیرند، البته کتابهای المعجم

الطبیعی، مرشد الحیران الی بحوث القرآن موسوعه القرآن العظیم به عنوان فرهنگ واژه ها مطرح هستند که دارای اطلاعات خوبی می باشند.

اما از آن جا که هیچ کاری بدون نقص نیست به ویژه کشف موضوعی وسیع و جامعی همچون فرهنگ قرآن که داعیه توانایی پاسخ گویی به محققان در زمینه های مختلف به شکلی سریع و آسان را دارد، کمبودهایی که در فرهنگ قرآن احساس می گردد ذیلاً ذکر می کنیم:

توضیحات آیات در رساندن موضوع بسیار کم است و بایسته بود در این زمینه آیات بیشتر تبیین می شد هر چند ممکن بود حجم مجموعه زیادتر شود. این کار در المعجم الموضوعی للقرآن به خوبی انجام گرفته است.

در فرهنگ قرآن بعضی از اعلام غیر مصرح (یا تماماً) مطرح شده است اما به آوردن شناسه و ذکر آدرس آیه آن کفایت شده است مانند ابومیسره، ابوهند حجام، ابوبکر، ابی بن خلف، ابی بن کعب. در حالی که جا داشت همچون مدخل «ابولهب» عمل شود و برای آنها نیز بر اساس شأن نزول و محتوای روایات فیش و موضوعاتی آورده شود.

در فرهنگ قرآن آوردن آیات یکسان نیست در برخی موارد آیه آمده است و در بعضی موارد شاهد آیه آمده و آیه قطع شده است. و نیز گاهی آیات مشابه را یکی کرده و آدرس ها را ذیل آن آورده و در جای دیگر آیات مکرر شده اند.

گاه آیه ای آمده و آدرس هایی ذیل آن که تنها آدرس آیه اول است (آسمان)

در پایان امیدوارم خدای سبحان توفیق مضاعفی به دست اندرکاران فرهنگ قرآن بدهد تا بتوانند به خوبی این مهم را به انجام رسانند و تشنگان حقایق و معارف الهی قرآنی را سیراب کنند و حرکت و جوششی در پژوهش و تحقیق قرآنی ایجاد نمایند. والسلام